

DOI 10.36074/logos-24.11.2023.49

ВІД ГЕНОЦИДУ 1932–1933 РР. ДО ГЕНОЦИДУ 2022–2023 РР.): ТЯГЛІСТЬ РОСІЙСЬКОЇ НЕОІМПЕРСЬКОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

ORCID ID: 0000-0001-8388-7169

Воропаєва Тетяна Сергіївна

кандидат психологічних наук, доцент

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ORCID ID: 0000-0002-1088-2372

Авер'янова Ніна Миколаївна

кандидат філософських наук

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

УКРАЇНА

Анотація: У статті аналізуються особливості російської неоімперської політики в Україні у ХХ – ХХІ ст., а також тяглість такої політики та геноцидних практик щодо українців. Методологічною основою даного дослідження виступає інтегративний підхід, який спрямований на вивчення Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. та геноциду українського народу 2022–2023 рр. під час повномасштабної російсько-української неоімперської війни.

Дискусії між науковцями та політиками щодо Голодомору 1932–1933 рр. в Україні тривають і посилюються, як правило, в період вшанування пам'яті жертв Голодомору та відзначення річниць цієї трагедії. Ключовими залишаються питання, що стосуються як кількості загиблих під час голоду, так і визнання чи не визнання Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом. Інтегративний підхід дозволяє всеохопно дослідити причини і наслідки Голодомору 1932–1933 років, а також довести тяглість російської неоімперської політики в Україні у ХХ – ХХІ ст., а також послідовність у використанні геноцидних практик щодо українців.

Відомо, що основними характеристиками актуального стану сучасної науки є постнекласична раціональність (з її міждисциплінарним дискурсом; герменевтичним стилем мислення; парадигмальною толерантністю (В'ячеслав Стюпін); мережевим принципом організації знання (Джеффри Ф. Чью); «критичним самоосмисленням дисципліни» (Кеннет Дж. Джерджен); «легалізацією внутрішньо-суб'єктивного досвіду» (Андрей Юревич)), а також тенденція до інтеграції наукового знання [1] тощо. Ключовими ідеями постнекласичної науки є: 1) ідея конвергенції; 2) ідея соціокультурної обумовленості людського знання; 3) діалог соціогуманітаристики та природознавства. Це дозволяє зняти протистояння «наук про дух» і «наук про природу», організувати не тільки міждисциплінарний, але й трансдисциплінарний дискурс. Складне, нелінійне мислення здатне інтегрувати не тільки різні грані пізнання, але й різні наукові парадигми. Для постнекласичного мислення властиве інтегративне розуміння людського буття як цілісності (в єдності його тілесного, душевного і духовного рівнів [2]). Тому постнекласична раціональність може виступати в якості специфічного інструмента аналізу багатовимірних феноменів «з підвищеною гносеологічною й онтологічною складністю» (Джордж Келлі), до яких належать, зокрема, різнопланові соціетальні процеси (ідентифікаційні, націєтворчі тощо).

Для сучасних українознавчих досліджень, які присвячені аналізу системних, багатокомпонентних, багаторівневих і багатофункціональних утворень, найбільш оптимальним є інтегративний підхід, який дозволяє вивчати різні типи й види досліджуваних феноменів у їхній системній цілісності, а також врахувати різнопланові аспекти певних соціетальних процесів. Інтегративний підхід сприяє знаходженню методів, адекватних досліджуваному феномену, з урахуванням усіх особливостей та рівнів його розвитку. Інтеграція розглядається нами не як механічне з'єднання частин або компонентів системи, а як їх органічну взаємодію та взаємопроникнення, що сприяє формуванню якісно нового цілісного утворення. Інтегративний підхід дає можливість більш широкого, цілісного і багатогранного погляду на розуміння людської природи і всього Всесвіту. Методологічним підґрунтям інтегративного підходу є філософська ідея цілісності людини.

У європейській філософії родоначальником інтегративного підходу в науці вважається Іммануїл Кант, який висловив ідею цілісності природи людини, виділивши ієрархічні рівні її психіки. На початку ХХ століття в Німеччині почала формуватись філософська антропологія, яка продовжила розвиток ідей Канта. У 1972 р. Жан Піаже писав про ситуації, коли необхідно ставала інтеграція понять і методів різних дисциплін, які були близькі за своєю структурою, методам і способам перевірки результатів [3, с. 154–171].

Сучасний американський філософ і письменник Кен Вілбер став основоположником інтегральної метатеорії, покликаної об'єднати в одну діалектичну цілість науки про світ і про людину, традиції східного містицизму і західного раціоналізму, зовнішній досвід і внутрішні психічні стани. Кен Вілбер, розвиваючи ідеї Іммануїла Канта, Франца Brentano, Вільгельма Дільтея і Карла Юнга, створив цілісну картину еволюції людської свідомості і описав багаторівневий спектр психічної реальності. Інтегральний підхід (інтегральна теорія) – це підхід до людини, суспільства і науки, який зачіпає всі сфери людської діяльності. Поняття «інтегральний» означає об'єднання в єдину складну модель методів і теорій, які довели свою коректність у певних контекстах, відкидаючи будь-який редуccionізм. Сьогодні найбільш розробленим вважається інтегральний підхід, заснований на «всесекторній, всерівневій» моделі К. Вілбера (AQAL). Саме він розробив теоретичні й практичні положення інтегрального підходу, метою якого є конструктивне об'єднання відкриттів, зроблених у різних сферах людської діяльності (психологія, соціологія, філософія, містицизм і релігієзнавство, постмодерністські рухи, емпіричні науки, теорія систем тощо [4; 5]). У 1998 р. К. Вілбером був заснований Каліфорнійський інститут інтегральних досліджень, робота якого спрямована на вивчення наукових і соціальних питань в рамках інтегрального і нередуccionістського підходу. У наш час інтегральний підхід включає такі сфери, як інтегральна філософія, інтегральна психологія, інтегральна екологія, інтегральна політика, інтегральний бізнес, інтегральна духовність і інтегральне мистецтво, інтегральна модель людини тощо [6, с. 2–38]. Більше трьох десятиліть тому до досліджень К. Вілбера та інтегральної теорії приєднався відомий науковець, «батько кризового управління», професор Південного Каліфорнійського університету Ян Мітрофф, який розробляє інтегральну перспективу в галузі управління і теорії організацій [7, с. 25–42]. Ідеї К. Вілбера розвивають вчені з багатьох країн. Зокрема, Лариса Киященко й В'ячеслав Моїсеєв обґрунтовують філософію трансдисциплінарності, опираючись на інтегральний підхід Вілбера [8].

В сучасних українознавчих дослідженнях необхідно чітко розрізняти **різні рівні інтегративності**: 1) **комплекс** (репрезентує інтегративні процеси нижчого рівня); 2) **синтез** (репрезентує інтегративні процеси середнього рівня); 3) **інтеграцію** (репрезентує інтегративні процеси вищого рівня, що передбачають тісну взаємодію кількох наук (або наукових галузей), які всебічно й одночасно вивчають один і той самий предмет або об'єкт), які співвідносяться з **полідисциплінарними, міждисциплінарними й трансдисциплінарними** методологічними стратегіями). Наприклад, дослідження вважається **полідисциплінарним**, коли певний об'єкт різнобічно вивчається декількома науковими дисциплінами одночасно; при цьому кожна з цих дисциплін може використовувати власні методологічні принципи, вносячи свій внесок у «загальну скарбничку» знань про досліджуваний об'єкт [9]. Дослідження вважається **міждисциплінарним**, якщо воно проводиться з використанням не тільки спільних категорій, але й з кооперуванням різних наукових дисциплін. Для **трансдисциплінарних** досліджень характерний науковий пошук, спрямований «крізь», «через» кордони кількох наукових дисциплін, який виходить за їхні межі, на більш високий, метадисциплінарний, рівень. Саме такі дослідження характеризуються **холістичним баченням** предмета вивчення. Саме трансдисциплінарні дослідження здатні не тільки перетинати дисциплінарні межі, а й «переносити» наукові схеми, категорії, стратегії та практики з однієї дисциплінарної області в іншу [9; 10]. Олена Князева підкреслює, що «трансдисциплінарність у вузькому розумінні означає інтеграцію різних форм і методів дослідження, включаючи спеціальні прийоми наукового пізнання, для вирішення наукових проблем. Трансдисциплінарність у широкому розумінні означає єдність знання за межами конкретних дисциплін» [9]. Таким чином, вивчення будь-якої українознавчої проблеми не буде повноцінним, якщо не вийти за межі вузько-дисциплінарної обмеженості певної науки (наприклад, соціології, соціальної психології, культурології тощо). У цьому випадку «доцільніше говорити про полідисциплінарні дослідницькі поля, міждисциплінарні дослідження і трансдисциплінарні стратегії дослідження» [9]. При цьому «трансдисциплінарність не антагоністична міждисциплінарності, а доповнює її, оскільки з'єднує різні фрагменти реальності в єдину картину ... Трансдисциплінарність означає стимулювання синергії між дисциплінами і справжню інтеграцію знання» [9].

Н.М. Авер'янова в рамках інтегративного підходу вперше розробила принципи українознавчого аналізу [11, с. 3], який є різновидом трансдисциплінарного аналізу і який можна використовувати для різнопланових соціогуманітарних досліджень.

Відомо, що П. Кононенко, Т. Кононенко та В. Сергійчук зробили значний внесок у розвиток сучасного українознавства, сприяючи розвиткові як інтегративного, так і комплексного підходу [12; 13; 14; 15; 16; 17; 18; 19; 20]. Інтегративний підхід став методологічною основою багатьох українознавчих досліджень, присвячених становленню національної самосвідомості українців [21]; специфіці російсько-української гібридної війни [22]; інформаційній безпеці України [23; 24]; цивілізаційному розвитку українського народу [25]; колористичним уявленнями українців [26; 27] тощо.

Відомо, що повідомлення про голод у СРСР почали з'являтися ще у статтях американських журналістів, зокрема, в замітці Ричарда Саллета. Він у газеті New York World Telegram у липні 1933 р. опублікував невелику статтю з назвою «Кажуть, що в Росії загинули від голоду 10 мільйонів». Генеральний

секретар Європейського конгресу національностей при Лізі Націй Евальд Амменде у 1934 р. вказував, що жертвами голоду в СРСР стали 7,5 мільйони людей. Також побутує думка, що оцінка кількості загиблих людей від голоду належить безпосередньо Йосипу Сталіну, який у розмові з Вінстоном Черчиллем висловився про 10 мільйонів висланих і померлих від голоду селян [28, с. 38].

У самому ж СРСР недоступність архівів для науковців не давала змоги відтворити адекватну історичну картину деструктивного впливу голоду 1932 – 1933 рр. Можна згадати лише Станіслава Кульчицького, якому партійне керівництво доручило підготувати відповідь Конгресовій комісії США під керівництвом Джеймса Мейса щодо вчинення Й. Сталіним геноциду проти українського народу. Сам С. Кульчицький про цю подію згадував так: «У березні 1990 року Торонтський університет організував конференцію на тему «Україна під Сталіним». Запрошений до участі в ній, я вилетів у Торонто через Москву, де мав намір попрацювати з архівним фондом Центрального управління народногосподарського обліку (ЦУНГО). Директор Центрального державного архіву народного господарства СРСР В. Цаплін надав мені можливість працювати безпосередньо в архівосховищі. За кілька днів я проглянув сотні архівних справ і здобув потрібну інформацію. Я був не першим користувачем раніше суворо засекреченої демографічної інформації в цьому архіві, але виявився другим. У листах використання архівних справ було позначене прізвище Стефена Віткрофта – глави Центру радянських і східноєвропейських студій при Мельбурнському університеті» [29].

Лише із середини 1990-х років розсекречені архівні документи стали вивчатися українськими вченими. Після отримання Україною незалежності проблема Голодомору висвітлюється у працях багатьох вітчизняних і зарубіжних вчених, проте досі не знайдено консенсусу в багатьох аспектах цієї проблеми. Важливо, що 28.11.2006 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», в якому визнано, що Голодомор 1932–1933 років в Україні є геноцидом Українського народу; публічне заперечення Голодомору 1932–1933 років в Україні визнається наругою над пам'яттю жертв Голодомору, приниженням гідності Українського народу і є протиправним [30].

Володимир Василенко, вивчаючи Голодомор 1932–1933 рр. в Україні, висвітлив питання правової оцінки його геноцидного характеру відповідно до Конвенції 9 грудня 1948 р. про запобігання злочину геноциду та покарання за нього як цілеспрямований акт масового знищення людей. Науковець підкреслив, що численні підрахунки кількості жертв Голодомору свідчать про мільйони загиблих і точне їхнє число з правової точки зору не має принципового значення, адже це зовсім не змінює геноцидного характеру зазначеного злочину. «Тому в плані кваліфікації Голодомору злочином геноциду будь-які політичні маніпуляції цифрами, пов'язаними з кількістю жертв, як у бік їхнього зменшення, так і збільшення, є безпредметними. В моральному плані такі дії – спекулятивні і блюзнірські» [31, с. 34].

Елла Лібанова вказувала на значні демографічні втрати внаслідок Голодомору 1932–1933 рр., які оцінюються в 4,5 мільйони осіб: 3,4 втрачено через підвищену смертність, а 1,1 мільйон – через знижену народжуваність. Дослідниця підкреслює, що зазначені 4,5 мільйони осіб не народили дітей і онуків, а це обумовило кумулятивні демографічні втрати України, які на сьогодні становлять близько 6 мільйонів осіб, отже, «перевищують безпосередні втрати голодних років» [32, с. 276].

Станіслав Кульчицький коротко виклав суть своєї концепції щодо Голодомору. Вчений вважає, що необхідно чітко розрізняти голод 1932 р. від голоду 1933 р., перший з яких був тяжким, а в Україні відбувався навіть із випадками канібалізму, проте не мав характеру вбивства голодом. Пояснювався голод тим, особливо в Україні, що були запроваджені надмірні хлібозаготівлі. Селяни, щоб вижити та не померти з голоду, від'їжджали з України, таким чином, за її межами опинилося близько 3 мільйонів селян. Держава, переймаючись проблемою весняного посіву, надавала селянам продовольчу допомогу, навіть закуповувала обмежені партії зерна за кордоном і на певний час припинила експорт зернових культур. Голод, який настав наприкінці 1932 р. у селах, поставлених на «чорну дошку», а з січня 1933 р. поширився в усій Україні та Кубані, мав на меті, за задумом очільників Кремля, знищити неокреслену кількість селян, тобто «навчити уму-розуму» (вираз С. Косіора), щоб селянство більше не відмовлялося виконувати польові роботи за порожні трудовні. Були створені умови, несумісні з життям, держава у перші місяці 1933 р. вилучила в колгоспників усе наявне продовольство, заблокувала їх у власних селах і застосувала інформаційну блокаду, яка тривала аж до грудня 1987 року [29].

Василь Марочко, як відповідь на існуючу актуальну, болючу та досить часто провокативну проблему, наводить свої міркування щодо Голодомору 1932–1933 рр. На його думку, йому передували голод 1921–1923 рр. і локальний голод 1928–1929 рр. Перший – це наслідок воєнно-комуністичного методу правління, продрозверстки, який забрав понад 5 мільйонів осіб. Другий – це запровадження продрозверстки «по-сталінськи», яка була більш жорстокою. Голод 1932–1933 рр. – це проблема, яку необхідно розглядати в політичному, економічному, соціальному та національному аспектах, проте його першоосною є хлібозаготівлі, в сенсі системи свідомого позбавлення селян продовольства й інших засобів існування. Автор підкреслює, що цифра 10,5 мільйонів українців, як жертв Голодомору на теренах СРСР, не випадкова – це наслідок 1,5-річної роботи експертів, зокрема, істориків, юристів, демографів, географів, лінгвістів, психіатрів, слідчих СБУ [33].

Володимир Сергійчук ґрунтовно обстоює думку, що Голодомор 1932–1933 рр. в Україні відповідно до Конвенції ООН щодо запобігання злочинів проти людства є геноцидом всього українства. Він стверджував, що різні об'єктивні факти дають підстави «говорити про втрати України під час Голодомору 1932–1933 років щонайменше в 7 мільйонів життів» [34, с. 256]. У подальшому ним були оприлюднені підрахунки жертв Голодомору 1932–1933 рр. у кількості 10,5 мільйонів осіб. Зазначені підрахунки здійснювалися через історико-криміналістичну експертизу на основі первинних документів українських архівів [35].

Вікторія Малько, координаторка програми вивчення Голодомору на кафедрі історії Каліфорнійського університету у Фресно (США), підкреслила, що в наші дні науковці представляють результати багаторічних досліджень на базі нових документів з українських архівів. Зазначені документи дають підстави сумніватися в названій оцінці втрат під час голоду 1932–1932 рр., яка є заниженою та базується на неадекватних методах підрахунку і сфальсифікованих джерелах. А перешкоди та цькування у пресі науковців, які оприлюднюють нові дослідження щодо Голодомору, – це цензура, «бо справжня мета кампанії – переписати український історичний наратив за скерованим з Москви сценарієм» [36].

Отже, Голодомор 1932–1933 років – це насильницький голод-геноцид, який був навмисно організований комуністичним режимом СРСР. Голодомор 1932–1933 років визнали геноцидом українського народу Європейський Союз і 32 держави світу (хоча станом на 24 лютого 2022 року таких держав було лише 17). І подібне визнання Голодомору геноцидом буде продовжувати своє зростання, адже представники світової спільноти знаходять все більше доказів того, що російська федерація використовує геноцидні практики проти українського народу. В арсеналі країни-терориста і умисні й сплановані крадіжки українського зерна, і руйнування української енергетичної інфраструктури, і постійні обстріли мирного населення. Рішення РФ вийти із зернової угоди (що загострює голод та порушує продовольчу безпеку в багатьох країнах світу) підтверджує використання країною-терористом геноцидних практик і на міжнародній арені.

Таким чином, інтегративний підхід і трансдисциплінарні дослідницькі стратегії дозволяють інтегрувати нові факти, знання і результати архівних досліджень у цілісну систему (що уможливає створення взаємоузгодженої трансдисциплінарної дослідницької мережі з активно функціонуючою системою «концептуальних мостів»), сприяючи більш глибокому вивченню особливостей російської неоімперської політики в Україні у XX – XXI ст., а також **тяглість такої політики та геноцидних практик** щодо українців, що підтверджується дослідженнями Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. та геноциду українського народу 2022–2023 рр. під час повномасштабної російсько-української неоімперської війни [37]. І у 1932–1933 роках, і у 2022–2023 роках росія має на меті одне – знищення України та українців.

Список використаних джерел:

- [1] Воропаєва, Т.С. (2008). Інтегративний потенціал сучасного українознавства: теоретико-методологічні аспекти. *VII Міжнародний конгрес україністів. Збірник наукових статей. Освіта. Українознавство* (с. 45–54) / Голов. ред. Г. Скрипник. Київ, Україна: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАНУ.
- [2] Averianova, Nina & Voropaieva, Tetiana. (2020). Transformation of the Collective Identity of Ukrainian Citizens After the Revolution of Dignity (2014–2019). *Kyiv-Mohyla Humanities Journal*, (7), 45–71.
- [3] Piaget, Jean. (1972). L'epistemologie des Relations Interdisciplinaires. *L'interdisciplinarite: problemes d'enseignement et de recherche dans les universites*. Paris: OCDE.
- [4] Wilber, Ken. (1993). *The Spectrum of Consciousness*. Theosophical Publishing House.
- [5] Wilber, Ken. (1997). An Integral Theory of Consciousness. *Journal of Consciousness Studies*, (4.1), 71–92.
- [6] Wilber, Ken. (2005). Introduction to Integral Theory and Practice: IOS Basic and the AQAL Map. *AQAL Journal of Integral Theory and Practice*, (1.1), 2–38.
- [7] Volckmann Russ. (2006). A Transdisciplinary Mind: An Interview with Ian Mitroff. *Integral Review Journal*, (2.1), 25–42.
- [8] Kiyashhenko, Larisa & Moiseev, Viacheslav. (2009). *Philosophy of transdisciplinarity*. Moscow: IFRAN.
- [9] Князева, Е.Н. (2011). Трансдисциплінарні стратегії досліджень. *Вестник Томского государственного педагогического университета*, (10), 193–201.
- [10] Лысак, И.В. (2014). Междисциплинарность и трансдисциплинарность как подходы к исследованию человека. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*, (6, II), 134–137.
- [11] Авер'янова, Н.М. (2007). *Образотворче мистецтво як чинник національного виховання особистості (українознавчий аналіз)*. Автореферат дис. ... канд. філос. наук: спец. 09.00. 12 «Українознавство». КНУ імені Тараса Шевченка. Київ, Україна.
- [12] Кононенко, П.П. (2006). *Українознавство. Підручник для вищих навчальних закладів*. К.: Міленіум.
- [13] Кононенко, Петро, Кононенко, Тарас (2008). *Українці у світовій цивілізації і культурі*. К.: НДІУ.
- [14] Кононенко, Петро, Кононенко, Тарас (2013). *Українознавство XXI століття: стан, проблеми, перспективи розвитку як системи інтегративних знань*. Українознавство. Випуск 2(47). К.: ННДІУВІ. С. 6-15.
- [15] Кононенко, Петро, Кононенко, Тарас (2007). *Українська освіта у світовому часопросторі*. К.: Товариство “Знання” України.

- [16] Kononenko, P., Kononenko, T. (2013). Ukrainian studies of the XXI century: state, problems, prospects of development as a system of integrative knowledge. *Ukrainian studies*. 2.
- [17] Сергїйчук, В. (2023). *Соборна пам'ять України. Календар-Альманах*. Київ: ПП М.І. Сергїйчук.
- [18] Сергїйчук, В. (2013). *Український Крим*. Вид. 2-ге, доповнене. Вишгород, 304 с.
- [19] Сергїйчук, В. (2017). Шляхи формування української ідентичності і державності: автохтонне хлїборобство та глїбока духовність. *Народна творчість та етнологія*. Випуск 4. С. 26-40
- [20] Сергїйчук, В.І., Піскун, В.М. & Воропаєва, Т.С. (2005). Трансформація національної ідентичності: історіософські, культурологічні та соціально-психологічні аспекти. *Фундаментальні орієнтири науки*. (с. 24–53). Київ: Академперіодика.
- [21] Бойко, С.М. (2005). Становлення і розвиток національної самосвідомості українського народу: ціннісний вимір. Автореф. дис...к. філос. н.: 09.00.12 – українознавство. КНУ імені Тараса Шевченка. Київ, Україна.
- [22] Авер'янова, Н.М. (2017). Гїбридна вїйна: росїйсько-українське протистояння. *Молодий вчений*, (3(43)), 30–34.
- [23] Авер'янова, Н.М. & Воропаєва, Т.С. (2020). Інформаційна безпека України: соціально-філософські аспекти. *Молодий вчений*, (10(86)), 297–303. Вилучено з: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-10-86-61>
- [24] Voropaeva, Tatiana, Averianova, Nina. Factors for Improving Ukraine's Information Security System in the Context of the Russian-Ukrainian Neo-Imperial War: Integrative Approach. *2022 IEEE 9th International Conference on Problems of Infocommunications, Science and Technology (PIC S&T)*, Kharkiv, Ukraine, 2022, pp. 373-378, doi: 10.1109/PICST57299.2022.10238609.
- [25] Воропаєва, Тєтяна & Авер'янова, Ніна. (2019). Цивїлізаційний розвиток українського народу: культуротворчі аспекти. *Вїсник Національної академії керївних кадрїв культури і мистецтв*, (4), 18–23.
- [26] Ковтун, Л.І. (2011). Мїфологема софїйності в культурї Київської Русї. *Українознавчий альманах*, (6), 25–29. Вилучено з: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukralm_2011_6_8.
- [27] Ковтун, Л.І. (2009). Український колористичний код світотворення. *Вїсник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Українознавство*, (13), 49–52. Вилучено з: <http://ukrbulletin.univ.kiev.ua/Visnyk-13/Kovtun.pdf>
- [28] Кульчицький, Станїслав. (2013). Український Голодомор: оцінка втрат. *Краєзнавство*. (4), 37–54.
- [29] Кульчицький, Станїслав. (2018). Мільйони загиблих: скїльки саме? *День*. № 65–66. 13 квітня. Вилучено з: <https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/milyony-zagybylyh-skilky-same>
- [30] Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні». (2006). *Верховна Рада України. Законодавство України*. Вилучено з: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16#Text>
- [31] Василенко, Володимир. (2009). *Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду. Правова оцінка*. К.: Вид-во імені Олени Тєлїги, 48 с.
- [32] Лїбанова, Елла. (2009). Оцінка демографїчних втрат України внаслідок Голодомору 1932–1933 років. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографїчні наслідки, правова оцінка. Матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, 25-26 вересня 2008 р.* К.: Видавничий дїм «Києво-Могилянська академія». 266–277.
- [33] Сюдюков, Ігор, Торба, Валентин. (2021). Чому стала можливою катастрофа 1933-го року? Історик Василь Марочко – про ключові проблеми вивчення терору голодом. *День*. № 141–142. 25 листопада. Вилучено з: <https://day.kyiv.ua/ru/article/podrobnosti/chomu-stala-mozhlivoyu-katastrofa-1933-go-roku>
- [34] Сергїйчук, Володимир. (2016). *Голодомор 1932–1933 років як геноцид українства. Видання четверте, доповнене*. В.: ПП Сергїйчук М.І. 320 с.
- [35] Реальні факти підрахунку жертв Голодомору-геноциду 1932–1933 років. (2021). *Укрїнформ*. 24 листопада. Вилучено з: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/3355099-realni-fakti-pidrahunku-zertv-golodomorugenocidu-19321933-rokiv.html>
- [36] Малько, Вікторія. (2021). Голодомор-геноцид. Історія цифри «3,9» і росїйська дезінформація. *Радїо-Свобода*. 2021. 12 грудня. Вилучено з: <https://www.radiosvoboda.org/a/holodomor-kilkist-zhertv-rosiyska-dezinformatsiya/31604692.html>
- [37] Воропаєва, Т. С. & Авер'янова, Н. М. СТРАТЕГІЯ «РОЗУМНОЇ СИЛИ» ЯК НАЙОПТИМАЛЬНІША СТРАТЕГІЯ ПЕРЕМОГИ В РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІЙ ВІЙНІ. *The 11 th International scientific and practical conference "Innovations and prospects of world science"* (pp. 476–483). June 22-24, 2022. Perfect Publishing, Vancouver, Canada. 2022. Вилучено з: <https://sci-conf.com.ua/wp-content/uploads/2022/06/INNOVATIONS-AND-PROSPECTS-OF-WORLD-SCIENCE-22-24.06.22.pdf>